

Der Deutsche Orden in Europa und in der Region. Festschrift für Udo Arnold zum 85. Geburtstag, hrsg. v. Roman Czaja, Helmut Flachenecker, Katharina Kemmer, László Pószán, Universität Debrecen Forschungsgruppe „Ungarn im mittelalterlichen Europa“, Debrecen–Toruń–Würzburg 2025, ss. 543, ISBN (Print) 978-963-490-721-3, ISBN (PDF) 978-963-490-722-0.

[*The Teutonic Order in Europe and in the Region: Festschrift for Udo Arnold for His 85th Birthday*, ed. Roman Czaja, Helmut Flachenecker, Katharina Kemmer, László Pószán, University of Debrecen’s ‘Hungary in Medieval Europe’ Research Group, Debrecen–Toruń–Würzburg 2025, 543 pp., ISBN (Print) 978-963-490-721-3, ISBN (PDF) 978-963-490-722-0]

Przygotowane przez autorów z 12 krajów, 32 teksty składają się na trzon publikacji ku uczczeniu 85 rocznicy urodzin Udo Arnolda, niestrudzonego badacza i organizatora badań historii zakonu niemieckiego. Zawartość tomu uzupełniają: pismo okolicznościowe wystosowane przez wielkiego mistrza Zakonu Franka Bayarda, przedmowa redaktorów tomu kreśląca zasługi Jubilata, *Tabula gratulatoria*, wykaz publikacji profesora Arnolda z lat 2020–2024 oraz indeks osobowo-geograficzny. Artykuły zostały pogrupowane w rozdziały na podstawie kryterium rzeczowego, w rozdziałach zaś – kryterium chronologicznego. Zwraca uwagę to, że w kilku przypadkach tytuł artykułu w spisie treści i w samym tekście się nie pokrywa.

Rozdział pierwszy (*Soziales Umfeld*) otwiera tekst Tomasza Jasińskiego, zatytułowany *Adel von Klempolen im Kulmerland kurz vor der Ankunft des Deutschen Ordens* (s. 21–26), w którym zreferowano ustalenia polskiej historiografii dotyczące działań obronnych na pograniczu Mazowsza i Prus w XII–XIII w., podejmowanych przez „grafa” Hugona Butyra, komesa Żyrona czy wojewodę Krystyna. Hipoteza, że możni wywodzący się z Małopolski (Żyro, Krystyn) planowali osadzić część jeńców pruskich w swoich majątkach na ziemi chełmińskiej, za pozostałych zaś wziąć okup pieniężny, wydaje się przekonująca. Odwrotnie jest ze stwierdzeniem odwołującym się do słownika globalistów: „przeludnienie”; miało ono rzekomo panować w ówczesnej Małopolsce i być przyczyną niskich dochodów z rolnictwa.

W kolejnym tekście (*Anmerkungen zur Rolle des Deutschen Ordens bei der Unterstützung der Landbevölkerung in Preußen*, s. 63–71) jego autor, Rafał Kubicki, zwrócił uwagę, że krzyżacy udzielali swoim chłopom pożyczek w naturze i w pieniądzu (bez odsetek); części ich nie odzyskali. Jednocześnie zwiększali (zwłaszcza po 1410 r.) obciążenia gospodarstw chłopskich. Autor dostrzega pewną sprzeczność w takim postępowaniu; czy słusznie? W 1233 r. krzyżacy oraz mieszkańcy ziemi chełmińskiej zawarli umowę, że im większe niebezpieczeństwa będą znosili ci drudzy w obronie chrześcijaństwa i dla wywyższenia Zakonu, tym gorliwiej ci pierwsi powinni ujmować się za nimi we wszystkim, w czym sprawiedliwie będą mogli¹. Wzajemną relację stron umowy

¹ Krystyna ZIELIŃSKA-MELKOWSKA, *Przywilej chełmiński 1233 i 1251* (Teksty pomników prawa chełmińskiego w przekładach polskich, nr 1), red. Zbigniew ZDRÓJKOWSKI, tł. Witold WRÓBLEWSKI, Toruń 1986, s. 34.

ugruntowano w powinności moralnej, a nie w rachunku zysków i strat, i tą zasadą mogli kierować się krzyżacy w swoim postępowaniu wobec chłopów.

Wiesław Długokęcki w artykule *Ochsenfleischversorgung auf der Marienburg im 14.–15. Jahrhundert* (s. 73–80) zawarł wszechstronną analizę materiału źródłowego odnoszącego się do zaopatrzenia zamku malborskiego w mięso wołów (import zwierząt z Mazowsza), z uwzględnieniem społecznych aspektów jego konsumpcji. Nie przekonuje hipoteza o imporcie wołów do Prus z Mołdawii czy Wołoszczyzny już w pierwszej połowie XIV w. Bardziej można by spodziewać się wówczas dostaw z Węgier przez Wrocław.

W swoim tekście pt. *Vorsteher der Siedlerdörfer im mittelalterlichen Preußen: die Schultheißen* (s. 81–91) László Pósan starannie zebrał odnośny materiał źródłowy. Zabrakło ogólnej refleksji nad pozycją społeczną sołtysów we władztwie krzyżaków. Drobną uwagą: autor przyjął, że redukcja w przywileju chełmińskim z 1233 r. wysokości kar o połowę w stosunku do normy w Magdeburgu szła w ślad za zwyczajem śląskim. Kwestia jest otwarta: według cytowanego w artykule Josefa Pfitznera obniżone w takim rozmiarze kary (poświadczone na Śląsku dopiero w końcu XIII w.!) „schlossen sich für die deutsch-rechtlichen Gebiete ganz der Gepflogenheit im weiteren Osten”².

Artykuł Sylvaina Gouguenheima, *Die Eliten des Königreichs Frankreich und der Deutsche Orden am Ende des 15. Jahrhunderts. Bisher unveröffentlichte Urkunden der Komturei von Beauvoir* (s. 29–42), dotyczy jedyne go we Francji komturstwa krzyżaków w Beauvoir (Szampania), istniejącego w XIII–XV w. Znalazło ono swojego badacza w Polsce³, co odnotował autor artykułu. To małe komturstwo, ufundowane przez miejscową szlachtę, mocno wspierali królowie Francji (zob. aneks źródłowy). Gouguenheim domyśla się, że placówka ta mogła służyć pomocą rycerzom wyprawiającym się do Prus na rejsy.

Jozef Mertens zajął się innym specyficznym komturstwem – w Akwizgranie, założonym (1322) przez niderlandzki baliwat Biesen wokół pielgrzymkowej kaplicy św. Idziego (*Pilger, Patriziat und Priester-Pfleger. Der Deutsche Orden in Aachen im 15. Jahrhundert*, s. 43–61). Komturstwem kierowali księża krzyżacy pod silnym wpływem elity miasta. Wgląd w otoczenie społeczne placówki w XV w. dają kalendarz-nekrolog z zapiskami obituaryjnymi i anniwersarzami dotyczącymi członków Zakonu oraz dobrodziejów komturii, a także rejestr ofiar na rzecz kaplicy. Kalendarz był dotychczas wykorzystywany w nowożytnym odpisie (z błędami), natomiast rejestr pozostawał nieznany.

Świetnie udokumentowany artykuł Jörga Seilera, *Über(-) Leben in Mergentheim. Teufel, „Tod“ und Taufe des Kopenhagener Juden Judas Aaron Goldzieher (1756)* (s. 93–110), dotyczy zagmatwanej sprawy konwersji na chrześcijaństwo pewnego Żyda w Mergentheim w maju 1756 r., z którą związek miał tamtejszy (stoleczny) konwent krzyżacki.

---

² Josef PFITZNER, *Besiedlungs-, Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Breslauer Bistumslandes*, T. 1: *Bis zum Beginne der böhmischen Herrschaft* (Prager Studien aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft, H. 18), Reichenberg i. B. 1926, s. 258.

³ Karol POLEJOWSKI, *Geneza i rozwój posiadłości zakonu krzyżackiego na terenie Królestwa Francji do połowy XIV wieku*, Gdańsk 2003. Według autora było jeszcze komturstwo w Orbec, w Burgundii, ale temu twierdzeniu przeczy tytułatura przełożonego tej placówki.

Przejdźmy do rozdziału drugiego (*Personen*). Hubert Houben (*Hochmeister Gerhard von Malberg (1240/41–1244). Ein guter Verwalter des Erbes Hermanns von Salza im Heiligen Land*, s. 115–124) dokonał rewizji krytycznych wypowiedzi historiografii na temat wielkiego mistrza Gerharda von Malberg. Konkluzja tych rozważań brzmi: „Insgesamt war die Bilanz seiner Amtsführung also positiver als bisher meist angenommen” (s. 124).

Z kolei Benedikt Weigand (*Bischof ohne Bistum. Die Mobilität des Deutschordensbruders Johann von Litauen im Reich*, s. 125–135) zajął się mało znaną sprawą: wypromowaniem (1258?) przez Zakon Jana (zm. po 1289), księdza krzyżackiego, na biskupa Litwy. Miał on być następcą Chrystiana, biskupa Litwy od 1253 r., którą opuścił w 1257 r. Nominacja Jana zapewne wyrażała roszczenia krzyżaków do ziem pogan nadbałtyckich. Doświadczenia Chrystiana z pobytu na Litwie mogły zniechęcić go do tego kraju, natomiast Janowi, który go nie znał, mogła imponować godność biskupa misyjnego (w praktyce – biskupa pomocniczego w różnych diecezjach niemieckich). Drobną uwagą: skrót EPI w legendzie na pieczęci biskupa Jana (s. 130, przyp. 44) rozwiązać należy jako EPI[SCOPI], a nie EPI[SCOPUS].

Bohaterem artykułu Libora Jana (*Factus est crucifer de domo theuthonica. Über das Schicksal von Jeschek, Sohn der Königinwitwe Kunigunde und Zawisch von Falkenstein*, s. 137–151) jest Jan (Ješek), nieślubny syn Kunegundy, wdowy po królu czeskim Przemysławie Ottokarze II, i jej kochanka Zawiszy z Falkenštejnu, burgrabiego opawskiego. Autor skupił uwagę na uwarunkowaniach kariery Jana w zakonie krzyżackim (komtur w Řepinie, komtur krajowy baliwatu Czech i Moraw, uczestnik rejsz przeciwko Litwie).

Na podstawie skrupulatnej kwerendy w źródłach Werner Paravicini zrekonstruował żywot niejakiego Franco van Halen (zm. 1375), kupca, przedstawiciela niderlandzkiej gałęzi włoskiej rodziny Mirabello, która osiedliła się na północy w końcu XIII w. (*Aus dem Leben und Nachleben des Franco de Mirabello genannt van Halen*, s. 153–172). W czasie wojny stuletniej Franco związał się z Anglikami i zrobił karierę rycerską. Bazując na pośrednich przesłankach, autor postawił hipotezę, że uczestniczył on w jakiejś rejsz na Litwie.

W artykule Andrzeja Radzimińskiego, *Nikolaus Kopernikus. Leben und Werk des Geistlichen in Zeiten großer politischer, religiöser und kultureller Umbrüche* (s. 173–185), zasługują na uwagę spostrzeżenia w sprawie datowania objęcia przez astronoma kanonii warmińskiej oraz – ogólnie – jego profilu jako kanonika. Jednak na przykład sugestia, że przewaga w księgozbiore Kopernika dzieł innych niż teologiczne ma świadczyć o tym, że myślał on „nowożytnie” (*neuzeitlich*), nie wydaje się trafna. Autor cytuje prace tłumaczone na polski (np. z niemieckiego!), wypadaloby sięgnąć po wydania oryginalne.

Drugi rozdział zamyka artykuł Stephana Fleminga, *Herzog Georg „der Bärtige“ von Sachsen und der Deutsche Orden (1498–1525)* (s. 187–198), o działaniach podejmowanych przez bohatera artykułu na rzecz swojego brata Fryderyka, wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego, a także jego następcy Albrechta Hohenzollerna, mających na celu sabotowanie postanowień drugiego pokoju toruńskiego.

Rozdział trzeci (*Schriftlichkeit*) otwiera praca Aarona Schwarza: *Konstruktion eines alternativen Charismas? Anmerkungen zu einem Gedicht in der Narratio de primordiis*

Ordinis Theutonici (s. 203–220). Wierszowana pochwała Fryderyka Barbarossy w tekście *Narratio...* ma świadczyć o staraniach Zakonu o uświetnienie jego początków przywołaniem „charyzmatycznej” postaci tego cesarza. W wierszu nawiązano raczej do nauki św. Augustyna o relacji między Bogiem a człowiekiem. Żałosna śmierć cesarza (*dominator imperii*) w rzece Salef powinna kierować myśl ku Bogu (*creator*), rządcy wszechświata. Kiedy redagowano *Narratio...*, integralną część tożsamości Zakonu „stanowiły idee augustyńskie epoki krucjatowej”⁴.

Arno Mentzel-Reuters zajął się kształtowaniem się jerozolimskiego aspektu tożsamości zakonu niemieckiego w pierwszej połowie XIII w., odzwierciedlonego w jego nazwie (*Urkundenfälschungen in der Frühzeit des Deutschen Ordens*, s. 257–277). Autor wykazał, że przełomowy czas na podkreślanie związków z Jerozolimą przypadł na rządy wielkiego mistrza Hermana von Salza i że czyniono to *per fas et nefas*.

Anette Löffler podjęła temat obecności w liturgii godzin tekstów hagiograficznych o patronce Zakonu św. Elżbiecie z Turynii (*Die Überlieferung der lectiones sex de vita ipsius im Offizium der Ordenspatronin Elizabeth*, s. 221–233). Konkluzja brzmi następująco: „Generell wird für die Lesungen auf eine große Anzahl an Legenden zurückgegriffen, die zugleich innerhalb des Ordens individuelle Überlieferungsgruppen erkennen lassen” (s. 232). Autorka postawiła pytanie, czy podobnie było w przypadku innych świętych?

W centrum rozważań Macieja Dorny (*Veri ac falsi discrimen. Über die Echtheit der Urkunden zur Stiftung der Herrschaft des Deutschen Ordens im Kulmer Land*, s. 235–255) musiał się znaleźć dokument kruszwicki („das umstrittene Privileg” – s. 241). Brak oryginału wyjaśnił autor jego ekspedycją do Rzymu w celu wciągnięcia do rejestrów kancelarii papieskiej. Przyjął, że w Prusach pozostała kopia dokumentu (uwierzytelniona?), ale jednocześnie stwierdził, że „der Orden vor Ort in Preußen über keine Urkunde verfügte, die für einen Rechtsstreit geeignet gewesen wäre” (s. 250) i dlatego sfalszował dokument biskupa płockiego Guntera z 17 III 1230 r. Cała konstrukcja jawi się jako zbyt skomplikowana.

Sławomir Józwiak zajął się sporem o spadek po pewnym kupcu z Miłakowa między jego synami a zakonem niemieckim (*Die Sache mit dem Siegel in der Fälschung der Urkunde von Hochmeister Paul von Rusdorf angeblich vom 23. März 1422*, s. 279–296). Ciągnął się on w pierwszej połowie XV w. i rzuca światło na różne aspekty kryzysu władztwa Zakonu w tym czasie. Spadkobiercy posługiwali się także fałszywymi dokumentami. Autor poświęcił przedmiotowemu sporowi już parę prac, można by po ukończeniu badań zebrać wszystko w osobnej publikacji.

Dieter Heckmann zreferował wyniki kwerendy archiwalnej do historii komturstwa krzyżackiego w Dan, w dolnej Alzacji (*Archivalien zur Kommende Dan der Deutschordensballei Lothringen in den Archives Départementales du Bas-Rhin zu Strasbourg*, s. 297–303).

Wreszcie artykuł Jürgena Sarnowsky’ego dotyczy wznowienia za Fryderyka saskiego prowadzenia ksiąg wpisów w kancelarii wielkich mistrzów po przerwie spowodowanej

---

⁴ Stefan KWIATKOWSKI, *Zakon niemiecki w Prusach a umysłowość średniowieczna. Scholastyczne rozumienie prawa natury a etyczna i religijna świadomość Krzyżaków do około 1420 roku* (Uniwersytet Szczeciński. Rozprawy i Studia, t. 604), Szczecin 2005, s. 47.

wojną trzynastoletnią (*Die Anfänge der Registerführung unter Hochmeister Friedrich von Sachsen*, s. 305–316). Autor zajął się rzeczowymi i formalnymi aspektami tematu.

Rozdział czwarty zatytułowano *Militärwesen*. Rabei Khamisy (*The Knights of the Land: Between the Sword and the Pickaxe, Historical and Archaeological Evidence*, s. 321–330) zreferował wyniki nowszych badań archeologicznych ruin zamku krzyżackiego Montfort dotyczących śladów ataków na zamek ze strony muzułmanów (1266, 1271) oraz artefaktów „życia codziennego” (tj. gospodarstwa wiejskiego). Oto końcowy wniosek autora: „The written sources, corroborated by archaeological evidence, demonstrate that the daily life of the Teutonic knights was more familiar with wielding the pickaxe than holding the sword” (s. 330).

Z kolei Sven Ekdahl (*Das Schlachtfeld von Tannenberg (Grunwald, Žalgiris) 1410. Forschungsstand 2024*, s. 331–338) omówił aktualny stan badań archeologicznych dotyczących lokalizacji pola bitwy grunwaldzkiej prowadzonych przez tamtejsze muzeum.

O interesującym odkryciu donieśli Krzysztof Kwiatkowski i Gregory Leighton (*Ein preußisches Verzeichnis aus dem 15. Jahrhundert*, s. 339–356). W księdze radzieckiej Nowego, prowadzonej w latach 1528–1623, wpisano (1572) pod datą 1407 zestawienie zbiorcze stanu osobowego, majątku ziemskiego oraz dochodów Zakonu w Prusach, a także rejestr sił zbrojnych, poległych, kosztów i szkód w czasie wojny trzynastoletniej u wszystkich stron konfliktu. Artykuł zawiera analizę źródłoznawczą tego nieznanego dotąd rejestru.

Helmut Flachenecker przedstawił zabiegi krzyżaków wobec Związku Szwabskiego w celu odzyskania artylerii utraconej w czasie wojny chłopskiej (*Geschütze des Deutschen Ordens als politisches Argument. Ein Schlaglicht auf die Unruhen von 1525 in Franken*, s. 357–366). Względna skuteczność tych starań świadczy o niskim wówczas prestiżu niemieckiej gałęzi Zakonu.

Rozdział piąty: *Europäische Politik* otwiera tekst Bernharda Hubera, *Preußen im Krieg der Argumente. Der Streitfall zwischen dem Deutschen Orden und Herzog Albrecht von Brandenburg-Ansbach um das ehemalige Ordensland (1526–1532)* (s. 371–383). Dotyczy on argumentacji w polemice, jaka na forum sejmów Rzeszy toczyła się między mistrzem niemieckim (od 1526) Walterem von Cronberg, który pragnął odzyskać Prusy dla Zakonu, a księciem w Prusach Albrechtem Hohenzollernem.

Renger E. de Bruin (*Für oder gegen die Revolution. Die politische Haltung der Utrechter Deutschordensritter, 1780–1815*, s. 385–404) przedstawił postawy krzyżaków kalwińskiego baliwatu Utrechtu w tytułowym okresie, obejmującym schyłek istnienia Republiki Zjednoczonych Prowincji, Republikę Batawską, Królestwo Holandii pod Ludwikiem Bonaparte, wreszcie Holandię jako część Cesarstwa Francuskiego do kongresu wiedeńskiego. Dominowali krzyżacy-monarchiści, ale zdarzali się zagorzali republikanie. Głównym problemem było odzyskanie majątku baliwatu zagrabionego przez Francuzów.

Do tej problematyki dobrze pasuje tekst Kathariny Kemmer, *Der Deutsche Orden und der Wiener Kongress* (s. 405–412). Autorka zwróciła uwagę na obfity, a niewykorzystany materiał źródłowy do tytułowego tematu.

W części szóstej (*Rezeption*) mamy na początek tekst Christofera Hermanna, *Karl Friedrich Schinkel und die Marienburg* (s. 417–439). Według autora „Bei der großen Anzahl der Beteiligten ist es am Ende schwierig zu bestimmen, welche der inhaltli-

chen und künstlerischen Elemente Schinkel unmittelbar zuzusprechen sind” (s. 423). W załączniku autor zamieścił korpus korespondencji Schinkla (publikowanej i niepublikowanej) związanej z odbudową Malborka.

Artykuł Ewalda Volggera, *Grundsätze gläubiger Beherzigung der Ordensgeschichte. Theologisch-katechetische Reflexionen Peter Riglers zum Verständnis der Geschichte der Kirche und des Ordens* (s. 441–461), zawiera publikację wraz z komentarzem interesującego traktatu znanego reformatora zakonu krzyżackiego P. Riglera pt. *Die Geschichte des hohen Deutschen Ritter-Ordens vom Hause und Hospitale Unserer Lieben Frau in Jerusalem im Lichte des Glaubens...* (1865). Według jego autora całą historię, także historię Zakonu, należy pojmować jako *gesta Dei* (s. 451). Jak to rozumieć? Najpewniej w ten sposób, że w wydarzeniach historii powszechnej (*res gestae*) ukryte są rzeczywistości nadprzyrodzone zawarte w Objawieniu. Należy je rozpoznać dla własnego zbawienia (por. tamże).

Interesujący temat podjął Marcus Wüst (*Der populärste Ritterorden Wiens. Der Deutsche Orden und seine Hochmeister in der österreichischen Medienöffentlichkeit des Jahres 1894*, s. 463–473). W tytułowym roku 1894, w następstwie upadku z konia spłoszonego przez pociąg z napędem elektrycznym, poniósł śmierć wielki mistrz zakonu niemieckiego arcyksiążę Wilhelm z cieszyńskiej linii Habsburgów; jego następcą został arcyksiążę Eugeniusz z tejże linii. Te spektakularne wydarzenia przyciągnęły uwagę prasy. Autor nakreślił wizerunek Zakonu w ówczesnej opinii publicznej w kontekście jego związków z Habsburgami.

Juhan Kreem i Tiina-Mall Kreem (*Die mittelalterliche Geschichte Livlands in Bildern: der Fall Dora von Arronet* (1930), s. 475–494) zajęli się zbiorem wypisów źródłowych z historii Inflant autorstwa estońskiego Niemca Oswalda Hartgego pt. „*Nach Ostland woll'n wir reiten...*” (1930), ilustrowanym przez miejscową artystkę Dorę von Arronet. Czy publikację tę cechuje, jak twierdzą autorzy, „koloniales Färbung”? Co prawda na przedniej stronie okładki umieszczono wizerunek rycerza zakonu niemieckiego, ale ostatnia rycina w książce (podpisana: „Friedliche Wiederaufbau nach langer Kriegszeit”) ukazuje oracza, bez wątpienia estońskiego chłopca, na tle ruiny zamku i budowy domu – ona odnosiła się nie tylko do czasu wojen inflanckich, lecz także do okresu po 1918 r. Ikonografia okładki wymierzona została w (ateistyczne) Sowiety, ostatnia ilustracja zaś wzywała do pokojowej pracy na rzecz Estonii. Autorzy uwzględniili porównawczo ilustrowane dziełko Friedricha Ludwiga von Maydella (1795–1846) pt. *Fünfzig Bilder aus der Geschichte der deutschen Ostsee-Provinzen Russlands* (1839, 1842), które było inspiracją dla Hartgego. Może warto było podkreślić, że Maydell dedykował swoją pracę „den Hoch- und Hochwohlgeborenen Ritterschaften von Estland, Livland, Curland und Oesel”, a więc grupie społecznej, z której sam się wywodził. Autorzy słusznie zwrócili uwagę, że połowa książki Hartgego dotyczy XVI w., który Maydell zamierzał prawie pominąć. Wiek XVI, czas reformacji oraz walki z Rzeczpospolitą i Moskwą, mógł integrować wszystkich mieszkańców młodego państwa estońskiego. Natomiast Maydell unikał tematów przeciwko Rosji, ba, uwzględnił zwycięstwo Aleksandra Newskiego na jeziorze Pejpus. Poza tym ukazał on autochtonów zdecydowanie negatywnie.

Marie-Luise Heckmann (*Erich Keyser (1893–1968) im Spiegel seiner Autobiographie*, s. 495–512) zajęła się przechowywanym w Instytucie Herdera w Marburgu maszynopisem

(kopia z rękopiśmiennymi poprawkami) autorstwa Ericha Keysera, archiwisty, historyka i organizatora nauki w międzywojennym Gdańsku – jego rodzinnym mieście. Na wartościowym dorobku Keysera kładzie się cieniem jego zaangażowanie najpierw wölkistowskie, potem także narodowosocjalistyczne. Po wojnie był on (1951–1959) dyrektorem Instytutu Herdera (zał. 1950). Autorka identyfikuje tekst jako „autobiografię”. Keyser miał ją pisać pod Hamburgiem od maja 1945 r. Zwraca uwagę informacja, że według Keysera wpadł on na pomysł wielotomowej publikacji *Deutsches Städtebuch* w czasie VII Międzynarodowego Kongresu Nauk Historycznych w Warszawie w 1933 r., m.in. pod wpływem referatu Stanisława Arnolda (s. 503, przyp. 48). Referat dotyczył typologii miast europejskich w średniowieczu na podstawie ich planu oraz struktury społecznej w związku ze stosunkami gospodarczymi⁵. Z polskiej literatury przedmiotu autorka przywołała artykuł Zenona H. Nowaka z roku 2000⁶, stwierdzając, że przedstawił on „eine abgewogene Beurteilung der Person und des Lebenswerks Erich Keyser vor dem Hintergrund der Zeitumstände [...]. In Nowaks Augen nahmen die Beiträge Keyser [...]. erst in der Nachkriegszeit einen streng wissenschaftlichen Charakter an” (s. 497). Jednak nieco wcześniej był Z. H. Nowak mniej łaskawy dla Keysera; pisał, że ten po wojnie wracał „do swych poglądów i stwierdzeń z prac okresu międzywojennego”⁷.

Marian Dygo*

 <https://orcid.org/0000-0002-3060-8311>

---

⁵ Stanisław ARNOLD, *Die Städte Westeuropas und Mitteleuropas auf dem Hintergrund des mittelalterlichen Wirtschaftslebens betrachtet*, [in:] *La Pologne au VII-e Congrès International des Sciences Historiques, Varsovie 1933*, vol. 3, Varsovie 1933, s. 1–8. We wprowadzeniu do *Deutsches Städtebuch* czytamy, że na rzeczonym Kongresie „wurde nach einigen Vorträgen zur europäischen Städtegeschichte im kleinen Kreise das Bedauern darüber ausgesprochen, daß es für den ausländischen Forscher sehr schwierig und oft sogar unmöglich sei, sich auch nur über die wichtigsten Tatsachen der Städtegeschichte eines fremden Landes schnell und zuverlässig zu unterrichten”; *Deutsches Städtebuch. Handbuch städtischer Geschichte*, Bd. 1: *Nordostdeutschland*, hrsg. v. Erich KEYSER, Stuttgart 1939, s. 3.

⁶ Zenon H. NOWAK, *Erich Keyser (1893–1968), ein Historiker aus Danzig*, [in:] *Das Preußenland als Forschungsaufgabe. Eine europäische Region in ihren geschichtlichen Bezügen. Festschrift für Udo Arnold zum 60. Geburtstag gewidmet von den Mitgliedern der Historischen Kommission für ost- und westpreussische Landesforschung*, hrsg. v. Bernhart JÄHNIG, Georg MICHELS (Einzelschriften der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung, Bd. 20), Lüneburg 2000, s. 627–638.

⁷ Zenon H. NOWAK, *Historycy gdańscy – Erich Keyser i Walther Recke*, [in:] *Dzieje historiografii Pomorza Gdańskiego i Prus Wschodnich 1920–1939 (1944). Kierunki, ośrodki, najwybitniejsi przedstawiciele. Materiały sesji w Toruniu 15–16 XI 1991*, red. Andrzej TOMCZAK, Toruń 1992, s. 103–112, tu s. 112. Podobnie Marek ANDRZEJEWSKI, *Erich Keyser – badacz historii Gdańska i Pomorza Gdańskiego*, *Rocznik Gdański*, t. 42: 1982, z. 2, s. 197–207, tu s. 206.

* Wydział Historii, Uniwersytet Warszawski

 m.dygo@uw.edu.pl

BIBLIOGRAFIA

- Andrzejewski, Marek. "Erich Keyser – badacz historii Gdańska i Pomorza Gdańskiego." *Rocznik Gdański* 42/2 (1982): 197–207.
- Arnold, Stanisław. "Die Städte Westeuropas und Mitteleuropas auf dem Hintergrund des mittelalterlichen Wirtschaftslebens betrachtet." In *La Pologne au VII-e Congrès International des Sciences Historiques, Varsovie 1933*, vol. 3, 1–8. Varsovie: Société Polonaise d'Histoire, 1933.
- Czaja, Roman, Helmut Flachenecker, Katharina Kemmer and László Pószán, eds. *Der Deutsche Orden in Europa und in der Region. Festschrift für Udo Arnold zum 85. Geburtstag*. Debrecen, Toruń, Würzburg: Universität Debrecen Forschungsgruppe „Ungarn im mittelalterlichen Europa“, 2025.
- Keyser Erich, ed. *Deutsches Städtebuch. Handbuch städtischer Geschichte*, vol. 1: *Nordostdeutschland*. Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, 1939.
- Kwiatkowski, Stefan. *Zakon niemiecki w Prusach a umysłowość średniowieczna. Scholastyczne rozumienie prawa natury a etyczna i religijna świadomość Krzyżaków do około 1420 roku*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2005.
- Nowak, Zenon H. "Erich Keyser (1893–1968), ein Historiker aus Danzig." In *Das Preußenland als Forschungsaufgabe. Eine europäische Region in ihren geschichtlichen Bezügen. Festschrift für Udo Arnold zum 60. Geburtstag gewidmet von den Mitgliedern der Historischen Kommission für ost- und westpreussische Landesforschung*, edited by Bernhart Jähnig and Georg Michels, 627–638. Lüneburg: Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk, 2000.
- Nowak, Zenon H. "Historycy gdańscy – Erich Keyser i Walther Recke." In *Dzieje historiografii Pomorza Gdańskiego i Prus Wschodnich 1920–1939 (1944). Kierunki, ośrodki, najwybitniejsi przedstawiciele. Materiały sesji w Toruniu 15–16 XI 1991*, edited by Andrzej Tomczak, 103–112. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 1992.
- Pfitzner, Josef. *Besiedlungs-, Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Breslauer Bistumslandes*, vol. 1: *Bis zum Beginne der böhmischen Herrschaft*. Reichenberg i. B.: Sudetendeutscher Verlag Franz Kraus, 1926.
- Polejowski, Karol. *Geneza i rozwój posiadłości zakonu krzyżackiego na terenie Królestwa Francji do połowy XIV wieku*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2003.
- Zielińska-Melkowska, Krystyna. *Przywilej chełmiński 1233 i 1251*. Edited by Zbigniew Zdrójkowski, translated by Witold Wróblewski. Toruń: Wydawnictwo UMK, 1986.